نوگرە سەلمان ئەمەیە

عەلی مەحمود محەمەد

بەخێر بێن بۆ جەهنەم, دروشمێك لەسەر دەرگای هاتنە ژورەوە بۆ سەربازگەی نگرە سەلمان بە خەتێکی گەورە نووسرابوو, باشترین دەربڕین بووە بۆی, بۆ ژیانی ئەوانەی لە نێوان 2 بۆ 8 مانگەی تێیدا ژیان, هاتنە ژورەوە هەبوو, دەرچوون تەنها بەهۆی عارەبانە یەك تایە بچوکەکانەوە بوو, ئەویش بۆ گۆڕستانەکەی, بۆ ناشتنی مردووان و مردووەکانی ناو عارەبانەکە, لەو زیندانە بێبایەخترین پێداویستی ژیان نەبووە, ئەوەی دەهات بۆ ئێرە کەمێك خوێندەواری بزانیایە دەبوایە بیزانیایە بۆ جەهنەم هێنراوە.

قەڵای نگرە سەلمان سەربازگەیەکە لە سنووری نێوان هەردوو وڵاتی عێراق و مەملەکەتی عەرەبی سعودیە لە پارێزگای سەماوە, لە ناو بیابانێکی پان و بەرینی کاکی بە کاکی وشك و برینگی گەرمی ژینگە دۆزەخی, بە هۆی شەپۆلی گەرماو شەپۆلی لمەکەیەوە, بە تایبەتیش لەو وەرزەی ئەنفالکراوان تێیدا ژیان لە ترۆپکی دۆزەخی خۆیدایە, بە تایبەتیش بۆ هاووڵاتیانی کوردستان کە ئاووهەوای ناوچەکانیان فێنك و وڵاتی سەوزاییە, ئەوێ بۆیان جەهنەمە راستەقینەکەیە.

لێرە لە دەرگای سەرەکییەوە هەر دەهاتیتە ژورەوە, لە گۆڕەپانی گەراجەکە جوت دەکران, بەخێرایی ناو، پیشە و شوێنی نیشتەجێ بوونی رابردوو تۆمار دەکرا, فڕێ دەدرایتەوە ناو هۆڵێکی گەورە لە ژورەوە, ئیتر مەگەر لە پەنجەرە بچووکە قایمکراو بە شیشە ئەستورەکانەوە دەرەوەت ببینیایە, ئەویش گڕەی گەرماییەکەی وەك تارمایی نیشانی دەداو شارۆچکە تۆزاوییەکی نگرە سەلمان لەناو گڕەو گەردەلولی لمدا زۆرجار شوێنەوارەکەی بە چاو نابینرا.

ئەو خەڵکەی لێرە بوون لە مرۆڤایەتی خرابوون, ڕێگە بە حەجاج و دارودەستەکەی درابوو دیلەکانی ئەنفال وا لێبکەن لە بارودۆخێکی زۆر نامرۆڤانەدا بژین, لە جێگای زۆر قەرەباڵغدا، بەبێ سەرچاوە و ئاوی

خواردنەوە و لە ژێر بارودۆخی برسێتیدا, نەبوونی چارەسەری پزیشكی و رایەخی خەو بان و بن و دەستشۆر حەمام و فێنككەرەوەو گەرمای بەتین و تەنانەت بێ ئۆكسجینی و ..... درێژە بە ژیان بدەن ئەگەر شانسی مانیان هەبوو بێت.

قەلای نگرە سەلمان

زیندانی نگرە سەلمان, كە پێشتر یەكێك بووە لەو سەربازگە قەڵاییانەی لە زۆر ناوچەی كوردستان وەك سوسێ, حەسار, قەرەبەگ, چەمچەماڵ, قۆڕەتوو, ئاكرێ, نزاركێ....هەن. لە كۆتایی ساڵی (1976) ەوە لە سەرتاسەری عێراق دەست بە دروست كردنیان كراوە, لە ماوەی 5 ساڵ تەواو كراوە, لەسەر رووبەری 15000 مەتر چوار گۆشە, لەسەر دیزاینی سۆڤییەتی, كە لە هەر چوار لاوەوە دژە فڕۆكە پاراستوونی, شێوەی لاكێشەییە, درێژییەكەی كەمترە لە دووجاری پانییەكەی درێژی 192 شەقاو پانییەكەی 118 شەقاو.

بەشێك لەمانە بۆ زیندانی دیلەكانی ئێران بەكار هێنراون, جگە لە زیندانی نگرە سەلمان, سەربازگەی قەڵاكانی سوسێ و قۆڕەتوو و ئاكرێ و نزاركێش كرانە ناوەندی كۆكردنەوەی ئەنفالكراوان و زۆر بەسەرهات و چیرۆكی رەشیان هەیە, بەتایبەت قەڵای نزاركێ و قەڵای نگرە سەلمان.

زیندانی قەڵای سەربازگەی نگرە سەلمان 144 كم لە شاری سەماوەوە دوورە, كەمتر لە 2 كیلۆمەتر لە شاری سەلمان, لە باشووری رۆژئاوای قەزای سەلمانەوەیە, هەر بە ناوی قەزای سەلمانیشەوە ناو نراوە, كەوتۆتە ناوچەیەكی كەم دانیشتووانی پان و بەرینی خێڵەكییەوە, سەلمان بە خۆی و هەر 16 ناحیەكەیەوە ژمارەی دانیشتووانی ناگاتە 10هەزار كەس, بەڵام پانتایی خاكەكەی 46928 كیلۆمەتری چوارگۆشەیە.

ئەم سەربازگەیە, زیندانی بەناو بانگی كۆنی نگرە سەلمان نییە وەك هەندێك وا ئاماژەی پێ دەدەن, كە ئینگلیزەكان لە ساڵی 1928 لە سەردەستی كلوب

باشا دروست کراوه, ئەمە 73 ساڵ دواتر بەعس بۆ سەربازگە دروستی کردووه.

هێنانی ئەنفالکراوان

زیندانەکانی ناو قەڵای سەربازگەی نگره سەلمان له 3 جێگاوه هێنران بۆی, بەڵام به چەندین کاروان.

1-له سەربازگەی تۆبزاوەوه: سەربازگەی نگره سەلمان له تۆبزاوەوه نزیك به 674 کیلۆمەتر دووره, ئەمانه ئەو ژن و پیاوانەی قۆناغەکانی 7 پرۆسەی ئەنفالەکانن جگە له کۆتا ئەنفال, که تەمەنیان له سەروی پەنجا ساڵەوه بووه, له گەڵ هەموو ئەو زیندانیانەی ئەنفالی هەڵەبچە که پێش لێبوردنه گشتییەکەی 6-9-1988خۆیان تەسلیم کردۆتەوه پێکەوه بێ جیاکردنەوه بردراون بۆ ئەو زیندانه.

سەفەره شومەکه له گوندی تۆبزاوەی 10 کیلۆمەتری باشووری کەرکووکەوه بۆ سەربازگەی قەڵای نوگره سەلمان، نێوان 14 بۆ 17 کاتژمێری خایاندووه، هەندێك جاریش تا شەو و رۆژێك, ئۆتۆمبیلی ئەمن و ئیستیخباراتیش کەوتبوونه پێش و پاشی کاروانەکان به بێتەلەوه, بەردەوام له پەیوەندیدا بوونه لەگەڵ سەرەوەی خۆیان.

له ڕێگا له هیچ جێگایەك وەستان نەبووه, هیچ سەرئاوییەك نەبووه, هیچ نان و ئاوێکیان به گیراوەکان نەداوەو بۆیان دابین نەکردوون, به تەنگه نەفەسی و تەنگاوی و تینوێتی و برسێتی ئەو سەفەرەیان بردۆته سەر, تا ئاستی منداڵان ناو ئۆتۆمۆبیله سەربازییەکان بێ مامان له دایك بوونه, بوورانەوەو له هۆش خۆ چوون و پیسایی کردنه خۆ بەربڵاو بووه تەنانەت له بردنیان بۆ زیندانی نگره سەلمان منداڵ له دایك بووه بەر بۆتەوه هەڵیان نەگرتۆتەوه.

2-بەشێك لەو ژن و منداڵانەی لە زیندانی دوبس بوون, دوو کاروانیان لە ناوەڕاستی مانگی شەش نێردران بۆ زیندانی سەربازگەی نگرە سەلمان, لە ناوەڕاستی یۆنی بۆ ناوەڕاستی یۆلی, دوای ئەم دوو کاروانە ناردن بۆ نگرە سەلمان راوەستا, ناردنەکان لەوێوە بۆ گۆڕە بە کۆمەڵەکان گواسترانەوە لە رێگای ناردنیان بۆ سەربازگەی تکریت.

" لێرە هەر ماوە نا ماوەیەك و بە پێی وەختێکی دیاریکراو کۆمەڵە پاسێکی داخراو خۆیان دەکرد بە بنکەکەی دووبزدا و ژمارەیەکی زۆریان لە گیراوەکان باردەکرد. لایکەمەکەی دوو جاریان ئەو کۆمەڵە خەڵکەی ناوچەی کەلاری باشووری گەرمیان بوون، کە بە پێی مەزەندەیەك تێکڕا نزیکەی پێنج سەد ژن و منداڵ دەبوون و گوێزراونەتەوە بۆ بەندیخانەی نوگرە سەلمان ".

3-ئەو ژن و پیاوە پیرانەی زیندانی تکریت تەمەنیان لە سەرووی 50ساڵییەوە بووە, ژن و منداڵیان لەم زیندانەوە بەهەمان پێوەری تۆبزاوەو دووبز نەهیناوە بۆ زیندانی نگرە سەلمان.

واتا زیندانیەکانی تۆبزاوەی قۆناغەکانی ئەنفال و سەربازگەی تکریت بژاردە کراون, پیرەکانیان راگواستووە بۆ سەربازگەی نگرە سەلمان, بەشێکی تۆبزاوە نێردراون بۆ دووبز, لە تکریتیش پیرەکان بۆ نگرە سەلمان بوونە, گەنجەکانیش بۆ گۆڕە بە کۆمەڵەکان, بەڵام لە قۆناغی ئەنفالکراوانی هەڵەبجەدا کە لە مانگی ئابی 1988 پێش لێبوردنە گشتییەکەی بڕیاری 736 تەسلیم ببوونەتەوە, هەموویان پێکەوە هێنراون بۆ سەربازگەی نگرە سەلمان. بە پێی نامەی نەخۆشخانەی سەماوە, لە ناو مردووەکاندا زیندانی 110 ساڵانە هەبووە.

یەکەم زیندانەکانی نگرە سەلمان کەی هێنران و کێ بوون؟

بە پێی گێڕانەوەی زیندانیان, رۆژی گەیشتنی یەکەم کاروانی ئەنفالکراوان بۆ سەربازگەی تۆبزاوە دیاری دەکرێت, چونکە بەڵگەنامەی وامان

لەبەردەستدا نییە سەلمێنەری ئەوە بێت کەی یەکەم زیندانی بۆ قەڵای نگگرە سەلمان نێردراوە.

پیاوێکی خەڵکی گوندی تەپە سورە لە دایك بووی ساڵی 1931 دەگێڕێتەوە, دوای دەستگیرکردنەکەیان دوو رۆژ لە تەواری سلێمانی ماونەتەوە, دوو رۆژیش لە سەربازگەی تۆبزاوە, بۆ سێیەم رۆژ گواستراونەتەوە بۆ سەربازگەی نگرە سەلمان, کە گەیشتوونەتە ئەوێ چۆڵ بووە, بەڵام خەڵك پێشتر لەوێ بوونە شوێنەواریان دیار بووە, بە پێی لێدوانی ئەو بێت, ئەوان ئێوارەی پێش یەکەم رۆژی رەمەزان گەیشتونەتە نگرە سەلمان, واتا رۆژی شەممە رێکەوتی 16-4-1988 بۆ شەوەکەی گەیشتونەتە سەربازگەی قەڵای نگرە سەلمان.

جەبار محەمەد ساڵەح خەڵکی گوندی چیمەنی جەباری دەڵێت "دوای گرتنیان براونەتە قەرە تاموور, لەوێوە بۆ چەمچەماڵ و دواتر بۆ سەربازگەی تۆبزاوە, ئەوان یەکەم گروپ بوونە براونەتە سەربازگەی نگرە سەلمان, کە گەیشتوونەتە ئەوێ, کراونەتە دوو هۆڵەوە, یەك بۆ ژنان یەکیش بۆ پیاوان, دوای دوو شەو کاروانی دیکە هێنراوە بۆ زیندانەکە. ئەویش بەهەمان شێوە دەڵێت کە گەیشتوونەتە سەربازگەی نگرە سەلمان, بە پێی شوێنەوارەکانیان پێشتر خەڵکی لێبووە, هەموو پیاو بوونە, ئەمانیان بردۆتە جێگای ئەوان, بە پێی وتەی ناوبراو خواردنە باشەکەی مانگی رەمەزان کە داویانە پێیان, پێشبینی دەکرێت بۆ زیندانەکان پێشوو بوو بێت, بەڵێندەر گرتبێتی بۆ ئەوان, لە سەرەتا تا کۆتایی مانگی رەمەزان خواردنیان باش بووە. بە پێی وتەی ئەو سەرەتا سەربازگەکە موبەریدەو ئاویشی لێبووە, هی زیندانەکان پێشوو بوون بەجێ مابوو, تەنانەت ئەوان کشتوکاڵیشیان بۆ خۆیان کردووە ... ئەویش بە هەمان شێوە دەڵێت پێش رەمەزان گەیشتوونەتە ئەوێ.

سەبری عومەر ئیسماعیل لەو زیندانیانە بووە کە براونەتە قەرەتامور دەڵێت" ئێمە یەکەم کەس بووین چوینە نگرە سەلمان, سەرەتا ژورەکە هەموو شتی تێدابوو, لە جلوبەرگەوە بۆ دۆڵمەو کەرەوس و ...." , هەروەها خەڵکی ناوچەکەش لە مانگی رەمەزان شوتی و نانیان بۆیان بردووە. ئەو

دەڵێت"زیندانی دیکە پێشتر لە نگرە سەلمان بووە, ئەگەر هەیە دیلی ئێرانی بووبێتن, نگرە سەلمان دوو رۆژ پێشتر بۆ ئێمە چۆڵکراوە؟؟؟".

کەچی هیومان رایتس وۆچ/ میدڵ ئیست وۆچ - لە پەرتووکە بەناو بانگەکەی بە ناوی "جینۆساید لە عێراقدا ..پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد" بە پێچەوانەی ئەوانەوە دەڵێت "ئەوانەی کە یەکەمجار لە ناوەراستی نیساندا لە تۆپزاوەوە گەیشتبوون تەماشایان کردبوو نوگرە سەلمان تاریك و چۆڵە", هەروەها دەنووسێت "چەند ساڵ بوو بە چۆڵی مابووەوە و کۆچەرە عەرەبەکان مەرومالاتیان تێدەکرد. سەر دیوارە رووتەکانیش تیکەڵ و پێکەڵ یاداشتنامەی زیندانییە سیاسییەکانی لێنووسرابوو". بەلام پێی دەچیت پێش زیندانییە ئەنفالەکان زیندانی یان دیلی ئێران یان سەربازی عێراقی تێدا بووبێت, ئەو زیندانە جیایە لە زیندانی زیندانییە سیاسییەکان وەك بەناو بانگە.

ژمارەی زیندانیان

تا ئێستا ئامارێکی ورد نەکراوە بۆ ژمارەی ئەو زیندانیانەی لە قەلای نگرە سەلمان و زیندانەکانی دیکەدا بوونە, ئەمەش خەمساردییەکی گەورەی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەردەخات.

هیومان رایتس وۆچ/ میدڵ ئیست وۆچ لە پەرتووکی جینۆساید لە عێراقدا .. پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد پێی وایە (بەندییەکان بە چوار کاروانی سەرەکی گەیشتن. سەرجەم گیراوەکانی نوگرە سەلمان لە سەردەمی ئەنفالدا پێدەچێت 6 تا 8 هەزار بووبێتن", هەرچەندە ئەو زانیارییەی کە ئەنفالکراوان بە چوار کاروان گەیشتبێتنە نگرە سەلمان زۆر هەڵەیە, راستییەکەی ئەوان 4 گروپن" تۆبزاوە, دووبز, تکریت, هەڵەبجە, نەك چوار کاروان, چونکە ژمارەی کاروانەکان زۆر لەوە زیاترن, تەنانەت روونیش نییە بە چەند کاروان گەیشتبێتن".

یەکێ لە زیندانیکراوان خەڵکی گوندی گۆپتەپە, ساڵی لە دایك بوونی 1935 ە, لە رێکەوتی 2-1-2005 لە وتەی بۆ دادگای باڵای تاوانەکان داوە

دەڵێت " ئێمە هەموو 10 بۆ 12 رۆژ جارێك ئامار كراوین, بە پێی ئەو زانیارییەی وەرم گرتووە لە سەربازەكانەوە , ئێمە ئەنفالكراوان ژمارەمان (8706) كەس بووە لە زیندانی نگرە سەلمان".

ئەو زیندانیانەی هەڵەبجە كە بردراون بۆ نگرە سەلمان ژمارەیان 1205 كەس بوونە, ئەوان زیندانیانی ئەنفالی خۆیان بە رێكوپێكی ئامار كردووە.

پێی دەچێت ژمارەی زیندانیانی نگرە سەلمان لە نێوان 8000 بۆ 9000 هەندێكیش بە 11000كەسی دەدەنە قەڵەم, زیندانیان ئەوانەی لەوێ بوونە لەسەر ژمارەیەك دیاریكراو كۆك نین.

سەربازگەكە چۆن بوو؟

نەخشەی ئەم سەربازگەیە وەك لە ئاسمانەوە دیارە, تەلارێكی دوو نهۆمی لاكێشەییە, باكوورو باشووری كەمتر لە دووجاری رۆژهەلات و رۆژئاواكەیەتی, وا دەردەكەوێت نزیك بە ئەندازەی یاریگایەكی تۆپی پێ بێت, بە جێگای سەیركەرانەوە, چەند هۆڵ لە سەرەوە بووبێت, هەمان ژمارەی هۆڵیش لە خوارەوە هەبووە, هەرچەندە لەمەشدا هیومان ڕایتس وۆچ/ میدڵ ئیست وۆچ كەوتۆتە هەڵەوە كە دەڵێت " پاسەكان لە یەكێك لە دوو دەروازە گەورەكەوە چوونە ژوورەوە و لە ناوەڕاستی حەوشەیەكی پان و پۆڕدا وەستان كە "سێ ئەوەندەی یاریگاكەی تۆپی پێی سلێمانی بوو", هەموو زیندانییەكانیشیان لە دەروازەی پێشەوە بردۆتە ژورەوە, لایەنە فەرمییەكانی ژماردن, ناو نووسین و وەرگرتن لەوێ بوونە.

بۆ ژمارەو قەبارەی هۆڵەكان ژمارەی جۆراو جۆر دەوترێت بە پێی وتەی گیراوەكان, كە هەر یەكەی ژمارەیەك دەدەن" 34 هۆڵ, 24 هۆڵ, 48 هۆڵ,56 هۆڵ......", بەپێی دیزاینی وێنەی سەرەوەش بێت 24 هۆڵ و 4 كۆمەڵ تەوالێتی 3 ژوری و حەمام و دەستشۆری.... هەبووە, لەگەڵ ژمارەیەك ژوور بۆ بەڕێوەبەرایەتی و كارە كارگێڕییەكان.

هۆڵه ڕەقوتەقەکان هەر یەکەی چەند پەنجەرەیەك بچووکی تێدا بوو, لە قەبارەدا جیاواز بوون، بۆ قەبارەی هۆڵەکانیش کۆمەڵێك ژمارە لە لایەن زیندانییەکانەوە دەوترێن لەوانە " بردینیان بۆ نهۆمی دووەم و لەوێ شەست و چوار کەسیان لێمان خستە ژوورێکەوە کە بە ئەندازەی نزیکەی 8 × 6 مەتر دەبوو - هیومان".

یەکێکە دیکە دەڵێت "هۆڵەکان قەبارەیان 12 بە 24 مەتر بوو", یەکی دی دەڵێت 10 بە 12 مەتر بوو.

هۆڵەکان هەموو وەك یەك نەبوونە, هەبووە گەورەتر بوو لەوەی دی....زیندانییەك دیکە دەڵێت "لە هۆڵەکەی ئێمە 448 کەسی تێدا بوو", بەڵام پێی دەچێت بەشێك لە جیاوازی ژمارەی زیندانییەکان ناو هۆڵەکان پەیوەندی بە خودی پێکهاتەی زیندانییەکان و ئەو جێگایەی لێوە هاتوون بووبێت, نموونە زیندانییەکان هەڵەبجە هەموو بەشی سەرەوەیان بۆ تەرخان کراوە خۆشیان 1205 زیندانی بوونە, زیندانییەکان قۆناغەکانی ئەنفال زیاتر لە پێنج جاری ئەوان بوونە خراونەتە خوارەوە.

لە هەموو سووچێکی زیندانەکەشەوە قولەی چاودێریی پاسکردنی خڕی هەبووە بۆ دژە فڕۆکە, کە خوارەوەی وەك گۆڕەپانێکی بچووك وابوو, جارێکیان حەجاج منداڵەکانی لە خوارەوەی ئەو قولانە زیندانی کردووە وەك سزادان.

زیندانەکە دوو حەوشەی هەبووە, حەوشە گەورەکە گۆڕەپانی دوو گۆڵی تێدابووە, شیشی گۆڵەکەیان بۆ ئەشکەنجەو بەستنەوەی ئەنفالکراوان بەکار هێناوە, حەوشە بچوکەکە کە لە لای دەرگا سەرەکییەکەوە بوو, پێی دەوترا ساحەی گەراجەکە. لە دیوای گۆڕەپانی گەراجەکە لە ڕۆژهەڵاتی ئیستخبارات, لە ڕۆژئاوا هۆبەی پۆلیس هەبووە, هەروەها چواردەوری زیندانەکە پەرژینی تەلدڕك بووە.

گەیشتن و دابەش کردن بەسەر هۆڵەکاندا

وەك وتمان یەکەم گروپ ئەنفالکراونی گەرمیان لە رێکەوتی 16-4-1988 گەیشتنە نگرە سەلمان, دوا گروپیش هەڵەبجەییەکان لە رێکەوتی 10 یان 12ی ئۆگەست گەیشتونەتە سەربازگەکە, واتا 4 مانگ دواتر.

سەرەتا ژن و پیاو لە نگرە سەلمان هەیوان و حەوشەکانیان تێکەڵ بووە, تەنها هۆڵەکانیان جیا بووە, دوای مانگی رەمەزان هەیوان و حەوشەکانیان جیاکراوەتەوە, بە بەرمیل دیوارێکیان لە نێوان هەیوانی بەردەم هۆڵەکانیان دروست کردووە, دوای هاتنی دوو کاروانەکەی زیندانی دووبز, ئەو منداڵ و ژنانەیان لێك جیا نەکردۆتەوە, بەڵکە ئەوانیان پێکەوە بردۆتە بەشی سەرەوە, بەڵام بە هاتنی هەڵەبجەییەکان کچ و ژنە گەنجەکان کە خرابوونە بەشی سەرەوە, هێنایاننە خوارەوە بۆ لای ژنە پیرەکان, ئیتر ئەنفالکراوان لە خوارەوەو ئەنفالکراوە هەڵەبجەییەکانیش لە سەرەوە.

دەرگاکان لە کاتژمێر 10ی شەوەوە بۆ 7ی بەیانی دادەخران، لە وەختی تردا گیراوەکان بە سەربەستی لە هۆڵ و بەرهەیوانەکان دەسووڕانەوە.

لێ هەڵەبجەییەکان کوڕو کچی گەنجیشیان لە گەڵدا بوو, هەموو پێکەوە بوونە, ژن و پیاو, گەنج و پیر و منداڵ لە یەکتر جیا نەکراونەتەوە, خۆشبەختانە ئەوان گەنجەکانیان نەبردراوون بۆ گۆڕە بە کۆمەڵەکان سزاکەیان سوکتر بووە.

کەم ئەندامەکان

لە پۆلێنکاری ئەنفالکراوان لە سەربازگاکانی تۆبزاوەو تکریت, تەنها لەسەر بنچینەی تەمەن زیندانییەکان لە یەکتر جیاکراونەتەوە, ئەوانەی لە پەنجا ساڵ بە سەرەوە بوونە نێردراون بۆ سەربازگەی نگرە سەلمان, جگە لە

دوو كاروانی زیندانی دووبز كه نێردراون بۆ نگره سه‌لمان كه نزیك 1000 زیندانییه‌ك بوونه, له گه‌ڵ به‌شێك له‌وانه‌ی تا لێبوردنه گشتییه‌كه له دووبز ماونه‌ته‌وه, ئه‌وانی دی بۆ گۆڕه به كۆمه‌ڵه‌كان نێردراون, خوارو سه‌رووی 15 ساڵ نێر و مێ پێكه‌وه كۆمه‌ڵكوژ كراون, واتا جیاوازی زۆر نه‌بووه له نێوان ئه‌و منداڵه‌ی به 15 ساڵ یان كه‌متر دراونه‌ته قه‌ڵه‌م, له پۆلێنكردنی تۆبزاوه‌و تكریت, كه‌م ئه‌ندامیش مامه‌ڵه‌ی مرۆڤی ساغیان بۆ كراوه‌و گه‌نجه‌كانیان به ناوی پێشمه‌رگه‌وه كۆمه‌ڵكوژ كراون, پیره‌كانیش نێردراون بۆ نگره سه‌لمان.

نگره سه‌لمان زیندانی كوێر و شه‌ل و شێت و سه‌قه‌تی تێدا بووه, نزیك 50 كوێری تێدا بووه, له پێشدا كوێره‌كان كه‌وتوونه‌ته مردن به هۆی برسێتی و نه‌توانینی خزمه‌تكردنی خۆیان, چاویان نه‌بینیوه خۆیان له ئه‌سپێ و پیسی پاك بكه‌نه‌وه, تا گه‌یشتۆته ئه‌وه‌ی كرم لێیانی داوه, نه‌شیان توانیوه له به‌ر قه‌ره‌باڵغی و پاڵه په‌ستۆ و نه‌بوونی بینایی ئاو و خۆراك بۆ خۆیان وه‌ربگرن به‌رده‌وام تینوو برسییان بووه, زۆریشیان كه‌سی خۆیان له‌گه‌ڵ نه‌بووه خزمه‌تیان بكه‌ن.

كێشه‌ی ئاو

ئه‌نفالكراوان بۆ دواجار هه‌ر له ماڵ خۆیان ده‌رچونه, كێشه‌ی تێنویه‌تیان هه‌بووه, له هه‌موو قۆناغه‌كانی زیندانیدا وه‌ك سزا تێنوو كراون.

له ناوه‌ڕاستی مانگی یۆنی به دواوه, به دوو كاروان ئه‌نفالكراوانی ژن و منداڵی دووبزیان كه هێناوه بۆ نگره سه‌لمان, به پێی وته‌ی شایه‌تحاڵه‌كان له رێگا منداڵ له تینوه‌تیدا مردووه.

له سه‌ره‌تا ئاوی بۆڕی له‌ناو سه‌ربازگاكه هه‌بووه, ده‌ڵێن كاتێك ئاوی بیره‌كه‌مان ده‌خوارده‌وه, لێومان سپییه‌وه ده‌بوو, به‌هۆی زۆری خوێی ئاوه‌كه‌وه, ئاوێكی گه‌رم و شوێر و تاڵ وه‌ك ده‌گێڕنه‌وه وه‌ك ژه‌هری مار بووه.

ئەم ئاوە نە بۆ خواردنەوەو نە بۆ خۆشوشتن و جل شوشتن بەکار نایات, تەنها بۆ ئاوڕشێنی زەوی بەکار هاتووە, وەلێ ئەم ئاوە بۆ ئەنفالکراوان نیعمەت بووە.

لە پێش مانگی تەموزەوە ئاوەکەیان گرتۆتەوە, ئیتر بە تەنکەر ئاویان لە شاری سەماوەوە بۆیان هێناوە, دەگێڕنەوە کە ئاوی تەنکەرەکە خراپتر بووە لە ئاوی بۆڕییەکە. تەنانەت دەڵێن لە جەژنی قوربان تکێ ئاوی شۆریشیان پێمان نەداوە.

رۆژانە دوو جار ئاو هاتووە, ئاوەکە لە بەر پیسی و شوێری تاڵ بووە, دەڵێن کە دەرشا زوو دەبووە قەوزە, پڕی کرم بووە, بە جەمەدانی و قوماش پاڵیویانە, لە بەر گەرمی بە کارتۆن باوەشێنیان دەکرد تا سارد بێتەوە ئەوجا بیخۆنەوە.

کە ئاو هاتووە سەجانەکان " هەر هۆڵێك دوو نوێنەری هەبووە, بۆ وەرگرتن و دابەشکردنی خۆراك" و زیندانییە بەهێزەکان زۆربەیان بۆ خۆیان بردووە, لاوازەکان زۆرجار دەستیان نەکەوتووە, زیندانییەکان هەندێك جار لەسەر ئاو لە یەکتریان داوە.

وەك دەگێڕنەوە جاری وا هەبوو ئاویان لە دۆلکەو سەتڵدا دەهێنا لە یەك کاتدا چەندین کەس سەریان دەخستە ناو سەتڵەکەوە بۆ ئاو خواردنەوە، دەبووە راکێش راکێش ئاوەکە لەو نێوەدا دەرشا. ئەم ئاوە پیسە سەرچاوەی سەرەکی بەشێك لە نەخۆشییەکان بوو لە زیندانەکە. لە هەمان کاتدا ئاو فرۆشیش پەیدا بووە, شۆفێری تەنکەرەکان ئاویان بە زیندانەکان فرۆشتووە, سەتڵی تا چوار دینار فرۆشراوە.

ئەی خواردن چۆن بووە؟

وەك وتمان سەرەتا لە مانگی رەمەزان خواردنیان داوە بە ئەنفالکراوان زیندانی سەربازگەی قەڵای نگرە سەلمان , هەرچەندە یەکەم رۆژی رەمەزان بۆ پارشیو هیچیان نەداوە پێیان بیخۆن, بەڵام ئەو مانگە سەرتاپا تاکو رەمەزان تەواو بووە خواردنیان باش بووە, تەنانەت خەڵکی ناوچەکەش

له مانگی ڕەمەزان شوتی و نانیان بۆیان بردووە, لەو ماوەیەدا برنج و شلەو جارجارە گۆشت و میوەش دراوە پێیان.

کاروانێکی ئەنفالکراوانی ئۆپەراسیۆنی ئەنفالی چوار, کە خەڵکی بناری خاڵخالان و شێخ بزێنی سەرو و کۆیەو ناوچەکانی ئەنفالی چوار بوونە, 3 ڕۆژ پێش جەژن ڕەمەزان گەیشتۆتە نگرە سەلمان, ئەو ژنەی لە تەق تەق کە منداڵەکەی گریاوە بەهۆیەوە دۆزراوەتەوە, لە گەڵ ئەو کاروانە بووە دەڵێت ئەو 3 ڕۆژە تەماتەو باینجان و برنجی وەرگرتووە و لێی ناوە, دواتر خواردن گۆڕاوە بۆ سەمونی وشك و ئاوی سوێر.

کە ڕەمەزان تەواو بوو, شلەو برنج و خۆراکیش تەواو بوو, ئەمە وای کرد دوای ڕەمەزان, زیندانییەکان لە برسان بکەونە دەرهێنانی کۆنە نانی بە کەڕە شیفەو پیسی ناو بەرمیلی پاشماوەکان پێشووتری خۆیان.

ڕۆژانە هەر یەکەی نیوەڕوان دوو بۆ سێ سەمونی بچووکی بێ خوێی بۆری ڕەق و ئاوی خوێیاویان داوە پێیان بۆ تەواوی ڕۆژەکە, لەبەر بێ خوێیی سەمونەکانیان بە خوێوە خواردووە, یان بەهۆی ڕەقی کوتاویانە ئەوجا خواردوویانە, یاخود دواتر کە ئاوتەماتە پەیدا بووە, بە ئاو تەماتەوە خواردوویانە, ئاو تەماتە و پیاز بە لەزەتترین خۆراکیان بووە, تەنانەت لە جەژن خواردنیان نەداوە پێیان, ئەمە وایکردووە سکی خۆیان توند لە برسان بگوشن بۆ ئەوەی خەویان لێبکەوێت.

بەهۆی خراپی خواردن و کەمی ئاوەوە ژنان شیریان نەبووە, شیری قوتوش نەبووە, داوای شیریان بۆ منداڵە ساواکانیان کردووە نەیان داوە پێیان, بۆیە منداڵان لە برسان زۆریان مردوونە.

حەنیفە فەتاح عومەر بە ڕەگەز عەرەب ئەنفالکراوی گەرمیان , منداڵی کچی بووە, خۆی ناوکی بڕیووە لە ئاو دەست, منداڵەکەی داوەتە سەگ بیخوات لە نگرە سەلمان, لەبەر برسێتی و نەبوونی شیر.

فرۆشتنی خۆراك

سەرەتا شت فرۆشتن نەبووە لە سەربازگەکە, تەنها ئەو خواردنەی دراوە بە زیندانییەکان هەبووە, فرۆشتنی خۆراك دوای نزیك 3 مانگ پەیدا بوو, واتا لە ناوەڕاستی یۆلییەوە, دوای هاتنی ژن و منداڵەکان دووبز بە ماوەیەك پاسەوان و شۆفێری تەنکەرەکان بۆ قازانجی خۆیان کەوتوونەتە هێنانی شت و مەك و خۆراك بە پارەیەکی زۆر, نزیك بە 10 جار زیاتری نرخی بازاڕ.

خزمێکی حەجاجیش یەکێك بوو لە ئەوان, تا گەیشتە ئەوەی لەناو سەربازگەکە چەندین وردە بەقاڵیش پەیدا ببوون, بە کۆ خواردن و پاکەتەکەیان لێیان دەکڕییەوە و بە قازانج دەیان فرۆشتەوە بە زیندانییەکان دیکە.

نرخی شت و مەکەکان زیاتر لە 10 جار قیمەتی بازاڕ بووە, کیلۆی رۆن لە 3 پەنجاییەوە فرۆشراوە بە دینارو نیوێك تا دوو دینار, پیاز سەلکی بە دینارێك و زیاتریش, ئاوی تەماتە بە زیاتر, برنج کیلۆی لە 125 فلسەوە بۆ 2 دینارو بەرەو بان, شیری قوتوو پاکەتی جگەرەو شەربەتی وشك و تەنانەت برنج و شەکریش بە فەردە فرۆشراوە.

برنج و ئاتەماتە و جار جارە گۆشتیش هەبووە بۆ فرشتن, بەڵام کێشەی لێنانیش هەبووە, نەبوونی ئاگر کێشەی سەرەکی بووە, بایی کوڵاندن نەبووە تەنها بایی گەرم کردن هەندێك جار هەبووە, ئەویش بە پارچە پەڕۆی دامێن کراس و کەواو جلی ژێرەوە و خوارەوەی قاچ دەست و ملیوانی جل و بەرگەکانیان ئەنجامیان داوە, یان لە دەرەوە پوش پەڵاشیان کۆکردۆتەوە, هەندێکیش باس لە بوونی تەباخێکی غازی یەکچاو دەکەن لەناو قەڵاکە.

ئەوەی پارەی نەبوایە لە نگرە سەلمان وەزعی خراپ بوو, نایتوانی شت بکڕێت, کەس قەرزی بە کەس ناداوەو هەشبووبێت زۆر کەم بووە, هەندێك

له زیندانییەکان ناچار بوونە جل و بەرگی بەری خۆیان بفرۆشن بۆ کڕینی خۆراك, زۆربەی ئەوانەی کە مردوونە, ئەوانە بوونە پارەیان پێ نەبووە.

هەندێك له زیندانەکان پارەیان پێ بووە, چونکە لە هەموو قۆناغەکان گیرفانیان گەڕاون و ئەوەی پێیان بووە لێیانیان سەندووە, بەڵام لە سەربازگەی تۆبزاوە, بەڵگەنامەو پارەکانیان لە پیرەکان نەسەندووە, بۆیە بەشێکیان پارەیان پێ مابوو لە نگرە سەلمان.

ئەشكەنجەدان

ئەشکەنجەدان لە هۆڵی گەراجەوە کە تازە ئەنفالکراوانیان بۆی هێناوە, تا رۆژی گەڕانەوە لەو زیندانە بەردەوام بووە, چەندین کەس بە لێدان مردوونە ناویان ئاشکرایە.

پیاوێك خەڵکی کەریم باسان بووە, عەبدی ناو بووە, نەخۆش بووە, لە کاتی ناو خوێندنەوە, ناوی باوکی نەوتووە, بە دار کوشتویانە, کەڕێکی هاواری لای هەڵەبجەش گوێی لێ نەبووە ناوی خوێنراوەتەوە, بە هەمان دەرد براوە.

شێخ ساڵەح شێخ نەسرەدین هاوولاتی گوندی سماقەی سەر بە قەزای تەق تەق بە لێدان مردووە لە نگرە سەلمان, لێدان بە کێبڵ دیاردە بووە رۆژانە, تەنانەت وەك زیندانییەکان دەگێڕنەوە منداڵی 4 ساڵان بە لێدان کوژراوە.

لە مانگی تەموز, تەموزی سەلمان, زەلامیان بە عامودی دوو گۆڵییەکەوە لەبەر خۆرەتاو بەستاوەتەوە, پێست بە گیانییەوە داماڵاوە لەبەر گەرما.

کێبڵ وەشاندن و فەلاقە کردنی زەلامی بە تەمەن, شێت, منداڵ, ژنان رۆژانە بەردەوام بووە تا مردن.

حەجاج بە گەرمای مانگی تەموز لە کاژێر یەکی نیوەڕۆوە تا چواری عەسر خەڵکەکەی دەهێنایە بەر خۆرەتاوەکە وەك شێوازێك لە ئەشکەنجە دان.

لەو زیندانە زۆر شێوازی ئەشکەنجەو سوکایەتی بە پیاوەکان کراوە, کە خێزانەکان لە یەك جیا کراونەتەوە, بە بەرمیل و سیم بەین کراون, لەسەر ئەوەی پیاوەکە چۆتە لای خێزانەکەی بۆ بینینی چەند خولەکی لە پیسایی ئاو دەستەکانیان وەرداوە, لە کاتێك ئاو و بەرگی زیادەی نەبووە. ئەشکەنجەدانی جەستەیی و ئەشکەنجەدانی کەرامەت شکاندنی زیندانیان بەردەوام بووە.

پیسی و ئەسپێ

بەهۆی پیسی ژورەکان و نەبوونی پاککەرەوە و ئاو و قەرەباڵغی زۆر, نەهاتنە ژورەوەی خۆرەتاو, نە شوشتنی خۆیان و جل و بەرگەکانیان و نەگۆڕینی, بووە هۆی ئەوەی ئەسپێ لەناو زیندانەکە پەیدا ببێت, بە ئاستێك جگە لەوەی لە زیندانییەکانی دابوو و هەراسانی کردبوون, وەك دەگێرنەوە لەسەر زەوییەکە رێی دەکرد, بە گسك رایان دەماڵی, ئەسپێ جگە لەوەی مرۆڤ هەراسان دەکات, هاوکات هۆکاریشە بۆ گواستنەوەی نەخۆشی.

هەروەها تەواڵێتەکانیش زۆر پیس بوونە, پیسایی تیایدا پەنگی خواردۆتەوە, لە ناوی بەسەر بەردا رۆیشتوونە, دوای چوونە سەر ئاو دەست شوشتنیش نەبووە, جار جارە ئەوانەی پارەیان نەبووە لە بەرامبەر پارەیەکی کەم پاکیان کردۆتەوە.

رۆژە ترسناکەکە

بەردەوام دەردو نەخۆشی ئاسایی لە سەربازگەکە هەبووە, وە پزیشك و داودەرمانی چارەسەری نەبووە, چونکە خەڵکانێکی لاواز و بە تەمەن لێرە کۆکرابوونەوە, وێڕای پیسی و خراپی خواردن و خواردنەوەو نەبوونی چارەسەر لە داو دەرمان, بۆیە بەردەوام نەخۆشی و مردن رۆژانە هەبووە, بەهۆی خراپی خۆراکەوە شەو کوێری زۆر بووە, بەهۆی کەم ئاوییەوە پێست وشك بۆتەوە, تیفۆئید و حومەماڵتاو کولێراش بڵاو بۆتەوە, کوێرەکان بەهۆی نەبوونی بینایی و نەتوانینی خزمەتکردنی خۆیانەوە سەرەتا ئەسپێ و کرم لەوانی داوە.

هەروەها لە زۆر حاڵەتدا دژە چارەسەری کراون, نموونە ژنێك دەگێڕێتەوە کە دەرزیان لە منداڵەکەی داوە, ناو دەمی رەش بۆتەوەو بە هۆیەوە مردووە.

دوای هاتنی هەڵەبجەییەکان بە تایبەت لە نامەی نەخۆشخانەی سەماوە تایبەت بە مردنەوە دەردەکەوێت, رێکەوتی 19-9-1988 ژمارەیەکی زۆر هاووڵاتی مردوونە.

ئەوان دەڵێن, لەو رۆژەدا بەهۆی ئاوەکەوە هەموو توشی رشانەوەو سك چوون بووین چاومان چوو بوو بە قوڵا, دەردەکە وابوو تەراِیی لە جەستەدا ناما, نەخۆشییەکە بتیگرتایە بە بیست خولەك دەتیکوشت, لە رۆژی مردنە زۆرەکە کەس نەیوێراوە بچێ بە لای تەرمەکاندا, کە لەناو سەربازگەکە لە هەموو کونج و لایەکی سەربازگەکە تەرمەکان وەك تارماییەکی ترسناك کەوتبوون, ئەو رۆژە ترسناك بوو, مەرگ باڵی بەسەر سەربازگەکەدا کێشابوو, راکردن لەو رۆژە ئەستەم بووە.

ئەو رۆژە دوای هاتنی تیمی تەندروستی لە شاری سەماوەوە, هەر یەکە لە نەخۆشەکان یەکی دوو حەبی زکچوویان داوە پێیان, سەرەتا زۆریان ترساون نەیان خواردووە, وایان زانیوە دەرمان خواردیان دەکەن.

هەرچەندە لەو کاتە نزیك دوو هەفتە بوو لێبوردنە گشتییەکەش درابوو, ئەو رۆژە تاك تاکە خەڵکیان بردووە بۆ نەخۆشخانەی سەماوە, وە هۆڵێکیشیان لە نهۆمی سەرەوە لە ناو هەڵەبجەییەکان چۆڵکردووەو تەرخانیان کردووە بۆ چارەسەری بە پەلە, موغەزیان بۆ هەندێك نەخۆشی مەترسیدار بەستاوە, کە هەموو وشکەوە بوبوون, ترساون دەردەکە بگوازرێتەوە بۆ دەرەوە, تیمێکی پزیشکییان لە سەماوەوە هێناوە بۆ چارەسەرکردن, یەکێك لەوان کەسێك بووە بە ناوی سادات محەمەد سەرحان عەبدالموتەلیب ... یاریدەدری پزیشك خەڵکی دومیاتی میسر بووە, لە گەڵ نەخۆشەکان مامەڵەیەکی مرۆڤانەی کردووە.

دەستدرێژی سێكسی

یەكێك لەو زیندانیانەی كە كاری ئاشپەزخانەی بۆ حەجاج و شەمخی ملازم ئەمن و هاوەڵانی كردووە, ژووری حەجاجیش لە سەرەوە بووە, خۆی لە ئەنفالكراوانی هەڵەبجە بووە, دەڵێت چەند كچە گەنجێكی ئەنفالەكانیان جیاكردبوەوە, دەستدرێژییان لێیان دەكرد, هەروەها چەند ژن و پیاوێكیان بۆ كاری سوخرا دانابوو بۆ خزمەتی خۆیان, خواردنیان پێ لێ دەنان و خزمەتی تایبەتی خۆیانیان پێ دەكردن. وێڕای ئەوە كاریان بە منداڵەكانیش كردووە. هەروەها زیندانییەكان دەگێڕنەوە كچی سك پڕی بچووك لە نگرە سەلمان هەبووە.

مەراسیمە ئاینییەكان

حكومەت لە كاتی رەشبگیری ئەنفال, دەستی نە پاراست لە گرتنی پیاوانی ئاینی, بۆیە ژمارەیەك مەلا كەوتنە سەربازگەی نگرە سەلمانەوە, فەقێكانیش لە تۆبزاوەو تكریتەوە نێردران بۆ مەرگ, لە هۆڵەكان مەلا هەبووە بەیانیان بانگی داوەو پێش نوێژی بۆ زیندانییەكان بە بێ دەست نوێژو بەرماڵ كردووە, تەنانەت نوێژی جەژن و هەینیشیان بە جەماعەت كردووە.

لەبەر ئەوەی بەرماڵ و ئاویان بۆ دەست نوێژ دەست نەكەوتووە, بۆیە زۆربەی جارەكان تەیەمومیان كردووەو نوێژیان لە بان جل و بەرگ و جەمەدانی و پشدێنەكانیان ئەنجام داوە, تەنانەت لە بۆنە ئاینییەكان لە بری قوربانی هەندێكیان لەو برسێتی و نەبوونییە شەكرو برنجیان كردۆتە خێر بەسەر زیندانییەكان دابەشیان كردووە.

مردن دێوەزمەكەی نگرە سەلمان

مردن دێوەزمەی ئەنفالكراوان بوو لە زیندانی نگرە سەلمان, هەڵەبجەییەكان كە دەگەنە زیندانەكە, دەگێڕننەوە ئەنفالكراوانان هەموو رەنگی مردوویان

گرتبوو, دیمەنیان ترسناك بووە, هەموو پێستیان ژەنگاوی و وشك ببوەوە, نەخۆشی پێستیان گرتبوو, لاوازو لات, کەمخۆری و نەخۆشی و گڕەی گەرما بڕستی لێ بڕیبوون, گەرمای ئەو بیابانە, مانەوەی شەو ڕۆژلەو هۆڵە گەرمانە بێ ئامێری فێنك کەرەوەو ئاو, نەبوونی کزەیەکی با وێرانی کردبوون, لە بەر گەرما یەکپارچە هاوار و زریکەو گریان بوو لە هۆڵەکان. لەو زیندانە ترسناکە لە ئاودەست منداڵ بووە, ژن لەسەر منداڵ مردووە منداڵەکە ماوە.

هیومان ڕایتس وۆچ/ میدڵ ئیست وۆچ لە پەرتوکەکەیان دەنووسێت:" عەبدولقادر کارێکی زۆر باشی کردووە کە ژمارەی مردووەکانی تۆمارکردووە و تا سەرەتای ئەیلوول کاتێ کە لە بەندیخانە بەردرا، 517 قوربانیی بارودۆخی نامرۆڤانەی نوگرە سەلمانی ژمێرە کردبوو" , لە ڕاستیدا زانیارییەکە بەشێکی هەڵەیە, سەرەتای ئەیلول هیچ زیندانییەك لە سەربازگەی نگرە سەلمان بەر نەدراوە, لە ڕێکەوتی 19-9 ەوە بڕیاری لێبوردنەکە لە ڕۆژنامەی وەقائیعی عێراقی بڵاو کراوەتەوە, دوای ئەوە دەست کراوە بە بەردانی زیندانیان, ئەوانیش دوای دەستپێکردنی پرۆسەکە هەفتەیەك بۆ زیاتریش لە سەماوە ماونەتەوە, هیچ کاروانێکیش لە سەماوە نەکوتونەتە یەك, وە شەوێکی دیش لە تۆبزاوە ماونەتەوە, واتا ئازادکردنییان یەکەم کاروانی ئەنفالکراوان لە سەربازگەی نگرە سەلمان کەوتۆتە کۆتایی سەپتەمبەر و سەرەتای مانگی ئۆکتۆبەرەوە, زیاتر ئەگەری مانگی ئۆکتۆبەری هەیە.

هەروەها شێخ عەبدالقادر زیندانی پرۆسەی ئەنفالی چوار بووە, ئەوان نزیك مانگێك دوای ئاوەدان کردنەوەی سەربازگەی نگرە سەلمان گەیشتونەتە ئەوێ, بۆیە ئامارەکەی ئەو کەماسی تێدایە.

شایەدحاڵێك دیکە دەڵێت "فەقێ عەلی خەڵکی گوندی چەوری یاداشتی 850 کەسی کردووە لە نگرە سەلمان مردوونە", یەکێکی دیکە شایەدحاڵی ناو نگرە سەلمانە ژمارەی مردووەکان بە 779 داوەتە قەڵەم.

زیدانییەکی جەلەمۆردی دەڵێت: لە نگرە سەلمان رۆژێك بەهۆی ئاوەوە 18 کەس مردن, فازڵ حەمە مەولود جەلەمۆرد و غەفور خەڵکی گوندەکەیان لەو مردووانە بوونە, دەڵێت کۆی گشتی تا ئیمە لەوێ بووین 770 کەس مردن.

شایەدحاڵێکی دیکە دەڵێت 355کەس لە نگرە سەلمان مردووە, یەکێك دی دەڵێت 360 کەس, بۆیە ژمارەیەك دیاریکراو نییە, بەلام هەژمار کردنی مردووان ئامارکردنی قورس نییە, دەبوایا بکرابایا.

خۆشبەختانە هەڵەبجەییەکان ئاماری مردووەکانی خۆیان کردووە لە زیندانی نگرە سەلمان, ژمارەیان 71 کەس بووە, 61یان ناویان زانراوە.

نەخۆشخانەی نگرە سەلمانیش لیستی ناوی 93 کەسی لابووە لە مردووان, ئەوانەی نەخۆشخانە یاداشتیانی کردووە, تەمەنیان لە چوار مانگەوە بۆ 110 ساڵ بووە, 40 کەسیان تەنها لە رێکەوتی 19-9-1988 مردوونە, ئەوانی دیکەش مردووی 14 رۆژی جیای دیکەن لە 14-6-1988 بۆ 19-9-1988ە .

ناشتنی مردووەکان و مەراسیمی ئاینی

مردن لەسەرەتای هێنانی زیندانییەکانەوە بۆ نگرە سەلمان هەر لە رێگاوە هەبووە, بەڵام دوای هاتنی گەرما لە کۆتایی مایسەوە بووە بە دیاردە, لە گەڵ هاتنی ژن و منداڵەکان لە دووبزەوە زیادی کردووە, بە هاتنی هەڵەبجەییەکان و بڵاوبوونەوەی تیفۆید و گرانەتاو حومەماڵتا و شەو کوێری یەکجاری چۆتە سەر.

مردنی ژنان لەسەر منداڵ بوون چەندین جار هەبووە, بەهۆی نەبوونی خزمەتگوزاری پزیشکییەوە, نموونە دانای بابا عەلی منداڵێك بوو, بیست رۆژ ژیا, دایکی بەسەر لە دایك بوونی ئەوەوە مرد. کوشتن بە لێدانیش نموونەی زۆرە لە منداڵی بەرباوەشەوە تا پیری بە تەمەن.

له نگره سەلمان مەراسیمی پرسەو شیوەنکردن بۆ مردووان قەدەغە بووە, کە شیوەنیان کردووە چونەتە گیانیان, کفن نەبووە سەرەتا, رزگار نەجمەدین تەمەن 12 ساڵانە مردووە کەشیدەی حاجییەکیان لێ ئاڵاندووە لە جیاتی کفن, زۆر جاران مردووەکان کە مردوونە بەتانی و پارچە قوماشی مردووەکەیان لێیان ئاڵاندووە لە بری کفنکردن.

بۆ مردوو شوشتن ئاویان لە زیندانییەکان کۆکردۆتەوە, بە قوتی ئاوتەماتەو ....دواتر کە شت فرۆشتن پەیدا بووە, لە دوای جەژنی قوربانەوە, کفن پەیدا بووە, ئیتر کفنێکی کەم بۆ زۆربەی مردووەکان دابین کراوە, کفن فرۆشیش لەناو زیندانەکە پەیدا بووەو هەندێك لە زیندانییەکانیش کفنیان کڕیووەو لە بەریان کردووە, ئامادە بوونە بۆ مردن.

مردووەکان کفن دەکران و دەشۆردران, سوچێك لە ناو سەربازگەکە بۆ کۆکردنەوەی تەرمی مردووەکان داندرابوو, هەفتانە تەنها شەمووان مردووەکانیان بە عارەبانەیەکی بچووکی یەك تایەیی دەبردرایە دەرەوە بۆ ناشتن, هەر جارەی چەند تەرمێکیان ناوەتە بان یەکەوە, هەندێکیش دەڵێن رۆژانە بردراون.

لەبەر ئەوەی ئەنفالەکان بێ هێز بوون, زۆر جار هەڵەبجەییەکان مردووەکانیان دەنایە قەبر, ئەوان هەم تازە هاتبوون, هەم کوڕی گەنجیان لە گەڵدا بوو, وە پارەو خۆراك و شتومەکیانیشیان لە گەڵ خۆیان هێنابووە ناو زیندانەکە , کەمتر برسێتی و نەخۆشی و گەرما پەی پێیان بردبوو.

زەوییەکە رەق بوو ناتوانرا بە دەست زۆر قول بکرێت بۆ لێدانی گۆڕ, شاخی رەقەن بووە, بۆیە سەگەکان دواتر تەرمەکانیان دەردەهێناو دەیان خوارد, دایك منداڵی خۆی دەبینی بە دەم سەگەوە.

بۆیە دواتر هەفتەی جارێك شۆفەڵ هاتووە لە سەماوەوە گۆڕەکانیان بە قوڵایی نزیك مەترێك وەك خەتێکی درێژ هەڵکەندووە, دوای ئەوەی پڕ کراون لە تەرم خۆڵی کردووە بە بان مەیتەکانا بۆ ئەوەی سەگەکان روفاتەکان دەرنەهێنن, هەرچەندە لەسەر داوای زیندانیان سەگە رەشەکە کوژراوە, ئەوجا شۆفەڵەکان خەتێکی دیکەیان لێداوە بۆ گۆڕی نوێ, گۆڕستانی ئەنفالکراوان لە رۆژ هەڵاتی سەربازگەکەوە بوو بە دووری چەند

سەت مەترێك لە سەربازگەكەوە, گۆڕەكان هیچ شوێنەوارێكی دەستنیشان كراویان نەبووە تا لە ئێستادا بناسرێنەوە.

هەرچەندە مەلای زیندانی هەبووە لە نگرە سەلمان, بەلام رێگای تەڵقین خوێندن و نوێژی مردوو خوێندن و پرسە نەدراوە, مەگەر بە نهێنی, تەنها چەند كەسێك لە گەڵ مردووەكان چوونە بۆ ناشتنیان, بە خێرایی گەڕاونەتەوە.

لێبوردنی گشتی

دوا نیوەڕۆی رۆژی سێشەممە رێكەوتی 6-9-1988 بڕیاری لێبوردنی گشتی بە ژمارە 736 دەرچوو, بەڵام بڕیارەكە نەچووە بواری جێبەجێكردنەوە بۆ زیندانیانی نگرە سەلمان تاكو لە رۆژنامەی وەقائعی عێراقی ژمارە 3220 لە رۆژی 19-9-1988 بڵاو نەكرایەوە, بۆیە لە دیدار لە گەڵ زیندانییەكان هەموو باس لەوە دەكەن لە رێكەوتی 20-9-1988 هەواڵی لێبووردنە گشتییەكە دەگاتە ناو زیندان.

بەرتیل دان بۆ بەربوون

لە دوای رۆژی سێشەممە 20 سەپتەمبەرەوە, دوای ئەوەی بڕیاری لێبوردنی گشتی ژمارە 736 چۆتە بواری جێبەجێكردنەوە, هەفتەی كاروانێك لە زیندانییەكان ئازادكراون, هەر كاروانەی 400 بۆ 500 كەس بوونە, بۆ پێشخستنی ناو بۆ دەرچوون ئەوانەی پارە یان زێڕیان پێ بووە بەرتیلیان داوە, بە تایبەت هەڵەبجەییەكان وەزعیان باشتر بووە لە ئەنفالەكان, زێڕ و پارە بەخشراوە بە حەجاج بۆ پێش خستنی كەسەكان.

یەكەمجار زیندانی ناو ئەو هۆڵانەی لە پێشەوە بوونە لە گەڵ كوێر و شەل و نەخۆش و منداڵە نەخۆشەكانیان ئازاد كردووە.

بۆ كاروانی یەكەم بەشێك زۆر لە زیندانییەكان نەیان وێراوە ناوی خۆیان بنووسن بۆ ئازادكردن, ترساون لە مەرگ بە تایبەت فڕێیان دەنە دەریاوە,

به پێچەوانەوە هەندێکی دیکە دڵیان خۆش بووە لە نگرە سەلمان بیان بەن ئەگەر بۆ زیندە بەچاڵکردنیش بووبێت, هەرچەندو پیاوانی بەعس وتوویانە دەردەچن و دەچنەوە لای کوڕو پیاوەکانتان, ئەوان خانوویان بۆتان ئامادە کردووەو چاوەڕێی ئێوەیانە.

قادر سدیق هاووڵاتی ناوچەی ئەنفالی یەك, کە یەکەم کاروان بەر کەوتووە, بەهۆی ئەوەی لە هۆڵەکانی پێشەوە بووە, دەڵێت رێکەوتەکەی لە 20-9-1988 بوو بردیانین بۆ ئازادکردن.

ئەنفالکراوان دووای بردنیان لە سەربازگەی نگرە سەلمان, دوو سێ رۆژ, بەشێك هەفتەیەك, هەندێکیش دەڵێن دوو هەفتە لە ناو شاری سەماوە ماونەتەوە, ئەو ماوەیە خواردنی باش و خۆشوشتنیان هەبووە, پشکنینی پزشکییان بۆ کراوە, لە بازاڕیش نوێنەرەکانیان شتیان بۆیان کریووە, هەر 100 کەس نوێنەرێکیان هەبووە, ئەمەش بۆ ئەوەی شوێنەواری ئەو مەرگە ساتە بە سیمایانەوە نەمێنێت, کەڵکی بردنەوەیان بۆ ناو خەڵك هەبێت.

هەموو رۆژێك کاروانی بەردان نەبووە, هەفتانە بووە یان زیاتر, هیچ کات دوو کاروان لە شاری سەماوە و سەرباگەی تۆبزاوا تێکەڵ نەبوونەو پێی ناچێت رۆژێکی دیاریکراو هەبووبێت بۆ ئازادکردن, یەکێك دەڵێت 27-10 بەردراوین کە دەکاتە رۆژی پێنج شەممە, یەکی دیکە دەڵێت 19-12 کە دەکاتە دووشەممە, یەکێکی دی وتی سێشەممە 20-9-1988.

دووشەممە 19-12-1988 کاروانی پێش کۆتایی دەهێنرێنە ناو شاری سەماوە, دوو هەفتە لەوێ دەمێننەوە, رۆژێکیش لە رێگاو رۆژێکیش لە سەربازگەی تۆبزاوە, کەواتە بەربوونیان کەوتۆتە سەرەتای ساڵی 1989, زیندانیان لەسەر ئەم زانیاریانە کۆك نین.

ئەگەر لە چوون بۆ نگرە سەلمان منداڵ لە دایك بووە, کە بەر بۆتەوە هەڵیان نەگرتۆتەوەو لە ڕێگا بەجێیان هێشتووە, لە ئازاد بوونیش لە کاتی هاتنەوە لە نگرە سەلمان, پیاوێك لە رێگا مردووە لە ئۆتۆمۆبیلەکە بەریان داوەتەوە, وتویانە لە سەر شارەوانییە بینێژن ئێمە نایبەینەوە ئەوان دەینێژن, لە رێگای بەربوون ژمارەیەکیان لێ مردووە, مردووش هەبووە, خاوەنەکەی دەنگی

نەكردووە تا گەیشتۆتەوە كوردستان لەوێ ڕایگەیاندووە مردووە, بۆ ئەوەی ڕوفاتەكەی ببەنەوە.

چەند كەس گەڕاونەتەوە

ئامارکردنی گەڕاوەکان و مردووەکان نگرە سەلمان سانا بوو, ئەگەر حکومەتی هەرێمی کوردستان بیکردبایا, وەك بە نافەرمی بڵاو کراوەتەوە بە گشتی نزیك 6400 کەسیان گەڕاونەتەوە لە ئەنفال رزگاریان بووە" لە ئۆردوگاکانی عەربەت, کەلار, شۆڕش, باینجان نیشتەجێکران" جگە لە ئەنفالکراوانی بادینان, یاخود رزگاربووانی ناو مەڵبەندی لاوان لە دوز" نزیك 2000 زیندانی تێدا بووە" و یان تەق تەق هەندێك هەڵاتوون یان بەر لێبوردن کەوتن "لە دوزو تەقتەق هەندێك جاش خەڵکیان رزگار کردووە", یاخود ئەوانەی لە دووبز بەر لێبوردنەکە کەوتن.

هەڵەبجەییەکان 1152 کەسیان نێردراوە بۆ نگرە سەلمان, لەو ژمارەیە 71 یان لەوێ مردوونە, ئەوی دیکە گەڕاونەتەوە.

گەڕاوەکانی ئەنفال سێیەکیان پیاون و زیاتر لە 80%یان تەمەنیان لە 10 ساڵ کەمتر یان لە شەست ساڵ زیاتر بووە, زیاتر 10%یان لە نگرە سەلمان گیانیان بەختکرد بەهۆی ئەشکەنجەدان و کەمخۆراکی و نەخۆشییەوە.

حوسێن رەشید و سەدام حوسێن لەکاتی دادگاییکردنیان باسی ئەوەیان کردووە, ئەم حەجاجە هەر ناوی دووبارە دەبێتەوە, مەعقولە بەم هەموو پارە و ئەم کات و دەسەڵاتە نەزانرا کێیەو نەدۆزرایەوە؟

مەعقولە بەڕێوەبەری هەردوو سەربازگەی تۆبزاوەو نگرە سەلمان نەدۆزرانەوە؟, پرسیارەکانیان لە جێی خۆیەتی, مەعقوڵە نەتان دۆزینەوە؟.

سەرچاوەکان

1- جینۆساید لە عێراقدا ..پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد - هیومان ڕایتس وۆچ/ میدڵ ئیست وۆچ

2- هەڵەبجەییەکانیش ئەنفالکران - گوڵاڵەی گەرمیان - چاپخانەی کارۆ 2024

3- جینۆسایدی باشووری کوردستان: پرۆسەی ئەنفالی یەك بە نموونە 21-2-1988 - 19-3-1988

جەماڵ مەجید فەرەج

4- سی دی دۆسیەی ئامادەکراوی ئەنفال لە لایەن دادگای باڵای تاوانەکانەوە.

5- محکمە الانفال اعداد ریکار مزوری بمساعدە محامی ایاد کاکەیی

6- بەرنامەی بەڵگەنامەیی خۆم لەوێ بووم , تەلەفزیۆنی ئازادی,کەناڵی گەرمیان

7- پێوانی پانی و درێژی سەربازگەکە لە لایەن نووسەری بواری جینۆساید دلێر کەریم.

009647503714620